गृहव्यवस्थापन

इयत्ता : बारावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास - २११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.०४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक ३०.०१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

गृहव्यवस्थापन

इयत्ता : बारावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - ४.

R1I2K8

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या शीर्षक पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक, त्या पाठासंबंधित असलेले अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२०
पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे – ४११ ००४.
या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

गृहव्यवस्थापन विषय समिती

श्रीमती रेखा दिनकर पंडित........................अध्यक्ष
श्रीमती माधुरी संजीव रत्नपारखी...................सदस्य
श्रीमती ममता जयंत दलाल........................सदस्य
डॉ. स्वाती अशोक महाजन........................सदस्य
डॉ. साधना सुनील पाटील...................... निमंत्रित
डॉ. साधना हरिहरराव उमरीकर .... निमंत्रित
डॉ. सदानंद एम. बिळ्ळूर .... सदस्य-सचिव

मुखपृष्ठ व सजावट
श्री. विवेकानंद पाटील

अक्षरजुळणी
रुना ग्राफिक्स, पुणे.

कागद
७० जी.एस.एम. क्रीमवोव्ह

समन्वयक
डॉ. सदानंद एम. बिळ्ळूर
विशेषाधिकारी, कन्नड

श्री. आर. एम. गणाचारी
सहायक विशेषाधिकारी, कन्नड

मुद्रणादेश

मुद्रक :

निर्मिती
सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
प्रभाकर परब
निर्मिती अधिकारी
शशांक कणिकदळे
सहायक निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक
विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई – २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;
आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

इयत्ता बारावीसाठी गृहव्यवस्थापनाचे पहिले पाठ्यपुस्तक आपल्या हातात देताना आम्हांला अतिशय समाधान आणि आनंद होत आहे. इयत्ता बारावीसाठी हा विषय प्रथमच देत असताना अभ्यासक्रमाची निर्मिती मूलभूत घटक विचारात घेऊन आणि विषयाचे आधुनिक ज्ञान देण्याच्या उद्देशाने केली आहे.

औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि डिजिटायझेशनच्या काळात सहज, स्वास्थ्यपूर्ण आणि दर्जेदार जीवन जगण्यासाठी संसाधनांचे प्रभावी व्यवस्थापन हा अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा आहे. हे पाठ्यपुस्तक गृहव्यवस्थापनाच्या क्षेत्रामधील मूलभूत संज्ञा तसेच आधुनिक बाबी देखील समाविष्ट करते. कौशल्य विकसन, पर्यावरण रक्षण आणि ग्राहकता यांवर देखील पाठ्यपुस्तक केंद्रित आहे. काही घटक उद्योजकता विकासासाठी लाभदायक ठरतील आणि ‘कमवा आणि शिका’ यासाठी संधी उपलब्ध करून देतील.

आमचा असा विश्वास आहे की पाठ्यपुस्तकामधून दिलेल्या ज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांसाठी व्यवसायाच्या संधींची द्वारे खुली होतील आणि त्यांच्यामध्ये उद्योजकता विकासासाठी उपयुक्त कौशल्य विकसित होतील.

प्रिय विद्यार्थी आणि शिक्षकांनो, पाठ्यपुस्तकामध्ये अनेक रंगीत चित्रे, फोटो, तक्ते, आलेख आणि स्मार्ट आर्ट यांची रूची निर्माण करणे, आकलनामध्ये स्पष्टता आणणे आणि चांगला दृक् परिणाम साधणे यासाठी समावेश केलेला आहे. विषय सोप्या पद्धतीने समजण्यासाठी पुस्तकाची भाषा अतिशय सोपी ठेवण्यात आली आहे. प्रथम पृष्ठावर क्यू.आर. कोड दिलेला आहे. क्यू.आर. कोडमध्ये दिलेली माहिती तुम्हांला आवडेल. पाठ्यपुस्तकाच्या शेवटी संदर्भ सूची बरोबर संकेतस्थळे आणि कठीण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

तज्ज्ञ समीक्षकांच्या सूचनांचा समावेश करून पुस्तकाच्या आराखड्यास अंतिम स्वरूप देण्यात आले आहे.

गृहव्यवस्थापन विषय समिती, निमंत्रित सदस्य, विषय तज्ज्ञ, गुणवत्ता परीक्षक आणि चित्रकार यांच्या परिश्रमातून हे पाठ्यपुस्तक तयार झाले आहे. मंडळ या सर्वांचे मनःपूर्वक आभारी आहे.

विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांना पुस्तकातील ज्ञान मिळवण्यासोबतच हे पुस्तक हाताळायला आवडेल अशी समितीला आशा आहे.

(विवेक गोसावी)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

पुणे
दिनांक : २१ फेब्रुवारी, २०२०
भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

क्षमता विधाने

१.	कौटुंबिक उत्पन्न	• कौटुंबिक उत्पन्नाची व्याख्या व अर्थ समजून घेणे. • कौटुंबिक उत्पन्नाच्या विविध प्रकारांचे ज्ञान संपादन करणे. • कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत जाणून घेणे. • कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग समजून घेणे.
२.	अर्थ व्यवस्थापन	• कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचा अर्थ, महत्त्व आणि पायऱ्या समजून घेणे. • बचतीची व्याख्या महत्त्व आणि प्रकार समजून घेणे. • गुंतवणुकीचा अर्थ आणि प्रकारांचे ज्ञान प्राप्त करणे. • गुंतवणुकीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचा अभ्यास करणे. • हिशेब ठेवण्याच्या पद्धतींचा अर्थ व महत्त्व समजून घेणे. • हिशेब ठेवण्याच्या पद्धतींची ओळख करून घेणे. • अर्थ व्यवस्थापनासाठी स्वमूल्यांकनाच्या पद्धतींची माहिती करून घेणे.
३.	वेळेचे व्यवस्थापन	• वेळेची संकल्पना व्याख्या आणि प्रकार समजून घेणे. • वेळेचे व्यवस्थापनाची संकल्पना आणि व्याख्या समजून घेणे. • संसाधन म्हणून वेळेची वैशिष्ट्ये ओळखणे. • वेळेच्या व्यवस्थापनाच्या घटकांचा परिचय करून घेणे. • वेळेच्या व्यवस्थापनाचे महत्त्व समजून घेणे. • वेळेच्या व्यवस्थापनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांविषयी माहिती प्राप्त करणे.
४.	मानवी उर्जेचे व्यवस्थापन	• मानवीय ऊर्जेची व्याख्या व संकल्पना समजून घेणे. • हलक्या, मध्यम व जास्त श्रमांच्या घरगुती कामांचे ऊर्जा मूल्य जाणून घेणे. • थकव्याचा अर्थ समजून घेणे. • शारीरिक व मानसिक थकव्याच्या प्रकारांविषयी ज्ञान संपादन करणे. • थकवा कमी करण्याचे मार्ग समजून घेणे. • मानवीय ऊर्जेसाठी व्यवस्थापन प्रक्रियेचे उपयोजन समजून घेणे.
५.	कार्य सरलीकरण	• कार्यसरलीकरण अर्थ व व्याख्या समजून घेणे. • कार्यसरलीकरणाचे महत्त्व समजून घेणे. • कार्य सरलीकरणासाठी मुंडेल यांचे परिवर्तनाच्या वर्गांचे ज्ञान मिळविणे. • कार्य सरलीकरणाची तंत्रे समजून घेणे. • विविध गृहकार्यांसाठी मुंडेल यांच्या परिवर्तनाच्या वर्गांचे उपयोजन करणे.
६.	ग्राहक जागरूकता	• ग्राहक याचा अर्थ व व्याख्या समजून घेणे. • ग्राहकांच्या जबाबदाऱ्यांची ओळख करून घेण्याची क्षमता विकसित करणे. • ग्राहकांना भेडसावणाऱ्या समस्या ओळखणे. • ग्राहकांचे हक्क माहिती करून घेणे. • योग्य खरेदीची मार्गदर्शक तत्त्वे माहिती करून घेणे. • वस्तूंची खरेदी करताना लेबल्स् आणि प्रामाणिकरणाची चिन्हे ओळखणे. • ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ आणि तक्रार निवारण प्रक्रिया समजून घेणे.
७.	गृहसजावट	• कलेच्या घटकांचे ज्ञान मिळविणे. • कलेच्या घटकांचे गृहसजावटीमधील उपयोजन समजून घेणे. • कलेची तत्त्वे समजून घेणे. • कलेच्या तत्त्वांचे गृहसजावटीमधील उपयोजन समजून घेणे.
८.	घरगुती उपसाधने	• घरगुती उपसाधनांचा अर्थ व व्याख्या समजून घेणे. • कार्यात्मक आणि सजावटीच्या उपसाधनांची माहिती करून घेणे. • गृहसजावटीकरिता काही महत्त्वाच्या उपसाधनांची ओळख करून घेणे. • घरातील उपसाधनांचे महत्त्व समजावून घेणे. • उपसाधनांची निवड व रचनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांचा अभ्यास करणे. • घरगुती उपसाधनांच्या निगा राखण्याविषयी माहिती समजून घेणे.
९.	भूमी सजावट	• रांगोळी, भूमी सजावट ही संकल्पना समजून घेणे. • रांगोळी सजावटीचे महत्त्व अभ्यासणे. • रांगोळी साहित्याची ओळख करून घेणे. • रांगोळीचे प्रकार समजून घेणे.
१०.	गृह प्रकाश योजना	• प्रकाश योजनेची संकल्पना समजून घेणे. • प्रकाश योजनेच्या स्रोतांची माहिती मिळविणे. • प्रकाश योजनेची तत्त्वे समजून घेणे. • प्रकाश योजनेचे प्रकार आणि पद्धती अभ्यासणे.

शिक्षकांसाठी

गृहव्यवस्थापन ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामुळे कुटुंबातील व्यक्तींना उत्तम आरोग्य, आनंद आणि समाधान मिळण्यासाठी घराचे व्यवस्थापन प्रभावीपणे करते. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला व्यवस्थापन प्रक्रियेची तत्त्वे आणि पद्धती यांचे ज्ञान असणे गरजेचे असते.

हा विषय इयत्ता बारावीकरिता प्रथमच शिकविला जाणार आहे आणि हे पाठ्यपुस्तक इयत्ता बारावीसाठी प्रस्तुत केलेले गृहव्यवस्थापन विषयाचे प्रथम पाठ्यपुस्तक आहे. कौटुंबिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनाचे शास्त्रीय ज्ञान देणे आणि घरगुती वातावरणासाठी त्यांचे उपयोजन शिकवणे हा या पाठ्यपुस्तकाचा उद्देश आहे. हे पाठ्यपुस्तक व्यवस्थापनाची संकल्पना समजून घेणे आणि कौटुंबिक उत्पन्न, पैसा, वेळ आणि ऊर्जा या कौटुंबिक संसाधनांच्या उपयोजनावर केंद्रित केले आहे. हे पाठ्यपुस्तक कार्यसरलीकरण, ग्राहक जागरूकता, गृहसजावट, घरातील उपसाधने, भूमी सजावट व घरातील प्रकाश योजना यांच्याशी देखील निगडित आहे. हे पाठ्यपुस्तक लिहितानाचा उद्देश, अद्ययावत संकल्पना आणि त्यांचे कौटुंबिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनातील उपयोजन तसेच संबंधित विषयाचे ज्ञान देण्याचा आहे आणि तसा पूर्ण प्रयत्न केला आहे.

अर्थ व्यवस्थापनामध्ये डिजिटल हस्तांतरणाच्या आधुनिक पद्धती, ई-बँकिंग प्रक्रिया यांचा समावेश आहे. उपलब्ध वेळेचा प्रभावीपणे उपयोग करण्यासाठी वेळेच्या व्यवस्थापनाच्या घटकांचा समावेश केलेला आहे. याचप्रमाणे उद्योजकता, कौशल्य विकासासाठी रांगोळी रेखाटनातील नवीन संकल्पना पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट केल्या आहेत. वीज बचतीची जाणीव निर्माण करण्यासाठी घरातील प्रकाश योजना या घटकामध्ये LED, CFL ही प्रकाश देणारी साधने, सौर प्रकाश योजना इत्यादींचा उपयोग शिकवण्यावर भर दिलेला आहे.

अंतर्गत सजावटीचा दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी घराचे सौंदर्य मूल्य वाढविण्याकरिता गृहसजावट, घरगुती उपसाधने आणि भूमी सजावट या घटकांची विद्यार्थ्यांना मदत होईल.

महत्त्वाच्या संसाधनांवरील सातत्याने वाढणाऱ्या मागणीशी समायोजन करणे, दैनंदिन कामामध्ये सहजता आणि आरामदायकता आणणे, ग्राहक जागृती निर्माण करण्याची गरज, जागेच्या कमतरतेला तोंड देणे आणि तांत्रिक प्रगतीशी मिळते-जुळते घेणे या दृष्टिकोनातून उपघटकांचे नियोजन केले आहे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी या पुस्तकामध्ये रुचीपूर्ण माहिती व सुयोग्य आकृत्या आणि उदाहरणांचा समावेश केलेला आहे. पुस्तकातील आकृत्या, चित्रे, तक्ते, आलेख, स्मार्ट आर्ट आणि फोटो यांची विद्यार्थ्यांना विषय स्पष्टपणे समजण्यासाठी मदत होईल. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी प्रकल्प किंवा असाईनमेंट करिता विषय सुचविलेले आहेत. शिक्षक, यातील कोणताही एक विषय किंवा घटकाशी संबंधित कोणताही विषय विद्यार्थ्यांना देऊ शकतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विचार करता, अधिक आणि अद्ययावत माहिती देण्यासाठी पुस्तकामध्ये Q. R. Code नव्याने देण्यात आला आहे. पाठ्यपुस्तकाचा हा नवीन आकृतिबंध कृती, संबंधित क्रिया आणि प्रात्यक्षिकांचा अनुभव यांवर आधारित आणि भर देणारा आहे. विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव आणि तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाचे कौशल्य विकसित करण्याकरिता शिक्षकांनी त्यांना प्रगल्भ अनुभव देणे अपेक्षित आहे.

या पाठ्यपुस्तकाची रचना विद्यार्थ्यांसाठी ज्ञानाच्या नवनवीन क्षेत्रांची द्वारे खुली करेल. आमचा असा विश्वास आहे की शिक्षक आणि पालक या पुस्तकाचे पूर्ण समर्थन करतील.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	कौटुंबिक उत्पन्न	१
२.	अर्थ व्यवस्थापन	७
३.	वेळेचे व्यवस्थापन	२१
४.	मानवीय ऊर्जेचे व्यवस्थापन	३२
५.	कार्यसरलीकरण	४१
६.	ग्राहक जागरूकता	५२
७.	गृह सजावट	६४
८.	घरगुती उपसाधने (ॲक्सेसरीज)	८३
९.	भूमी सजावट	९४
१०.	गृह प्रकाश योजना	१०४